
ŠAH U CRNOJ GORI DO PRVOG SVJETSKOG RATA

Luka I. Milunović

Based on the information obtained from available sources and literature, the paper describes the time of appearance of the chess game in Montenegro and follows the development of the chess game in the world, especially Europe, until the beginning of World War I. In the conclusion, the results are presented as concise final remarks.

Uvijek kada se zapitamo o izvorštima, počecima, prvim pomenima i događajima u nekoj oblasti na prostoru Crne Gore nanovo snažno ošetimo posljedice što ih ostavljaju nedovršena, ili neobavljena sistematska istraživanja te to što nemamo izdanja sa uređenima i potpuno zaokruženima osnovnima podacima (enciklopedije, leksikone, posebne bibliografije, riječnike, zbornike, preglede razvoja, ...). U ovome pogledu još uvijek neoprostivo dugo stojimo iza razvijenih naroda i država, a uz to činimo veoma malo koraka da tu razliku ubrzano umanjujemo.

Ophrvani ovakvima razmišljanjima pristupili smo prikupljanju i obradi podataka o pojavi i širenju šaha na prostoru Crne Gore.¹ Otvarajući ova pitanja želimo da koliko bude moguće doprinesemo sticanju potpunijih saznanja, kako o pojavi i razvoju šahovske igre² u nas, tako i o formiranju sportskoga, ali i kulturnoga ambijenta u Crnoj Gori na koji se danas oslanjaju, ili se mogu oslanjati, aktualna pregnuća u ovim oblastima.

Burna historijska sudbina koja je kroz stoljeća pratila ljude na ovima prostorima učinila je da uopšte u nas ostane sačuvano veoma malo zapisa pa je zaista teško savim cjelovito pratiti ključne događaje i kod najvažnijih kretanja, a kamoli kada treba razmatrati, sa opštegga stanovišta ipak skromniju temu koju smo ovđe izabrali. Uz ovo opstaje činjenica da i pored interesovanja za koje se može reći da je pokazivano i jednoga broja, najčešće

¹ Zavšetakom aktivnoga učešća na turnirima kao internacionalni šahovski sudija (IA FIDE), trajno se okrećemo ovim temama (Vidi: Luka I. Milunović, „O počecima šaha u Crnoj Gori“ u: Đorđije Mirković – Đoko, *Lapis crnogorskih veterana*, Cetinje, 2011, str. 14-17; Idem, „Sundečića niko nije mogao pobijediti u šahovskoj igri“, „Art“, br. 385, str. VIII, *Vijest*, 2010/ XIII, br. 4417; te Idem, „Igra koja je ušla i u Bogišićev zakonik“, „Art“, br. 422, str. IV, *Vijesti*, XV/ 2011, br. 4673). Početak angažovanja na ovima pitanjima poklapa se sa izradom prijedloga projekta sa konceptom realizacije, koji smo, prije nekoliko godina po dogovoru, uputili ŠSGG, a povodom saopštene namjere naše šahovske organizacije da će pristupiti izradi obuhvatnije detaljne monografije o razvoju crnogorskoga šaha.

² Nazive *šah* i *šahovska igra* ovđe ćemo, kako je to šire i uobičajeno, uglavnome koristiti u istome značenju, mada postoje stanovišta po kojima *šahovska igra* ukazuje na, najšire gledaono, sve što se na igru i igranje šaha može odnositi, dok bi se *šah* odnosio neposredno na razne aspekte same igre za šahovskom pločom (uzimamo u obzir i najuže značenje riječi *šah*: tokom igre, te kasnije pri opisima i komentarima šahovske partije i pozicija koje su nastale, ili mogu nastati na šahovnici).

u opštoj periodici, objavljenih radova, ova tema nije do sada cjelovito obrađivana. U ovome kontekstu treba odmah pomenuti radove izvanrednoga šahovskoga pregaoca, međunarodnoga sudije FIDE³ Božidara Kažića, koji je prikupljao građu na ovu temu i uspio da objavi niz veoma zapaženih priloga na koje ćemo se i mi ovđe oslanjati.

Cijenimo da u okviru teme zaslužuje sasvim sažeto saopštiti osnovne biografske podatke o ovome izuzetnome šahovskome pregaocu.⁴ Božidar Kažić je sa uspjehom obavljao niz značajnih aktivnosti i uz to nalazio vremena da se bavi istorijatom šaha na prostorima regiona, te tako i pitanja o počecima razvoja šahovske igre u Crnoj Gori stalno vraćao u žižu interesovanja stručne javnosti i šire čitalačke publike.

Božidar M. Kažić (1921-1996.) je rođen u Brežinama (Podgorica). Naučio je da igra šah sa 16 godina, a titulu majstorskoga kandidata osvojio je na turniru u Beogradu 1953. godine. Majstor dopisnoga šaha postao 1954. godine. Organizacijom šahovskih manifestacija počinje se baviti odmah poslije završetka Drugoga svjetskoga rata na Cetinju (član ŠK „Lovćen“) kao referent za šah pri vladi Crne Gore. Suđenjem na šahovskima takmičenjima bavi se od 1947. god. da bi titulu internacionalnoga sudije (IA FIDE) dobio na kongresu svjetske organizacije 1958. godine. Bio je glavni sudija na šahovskima olimpijadama i čitavome nizu šahovskih tekmičenja najvećega ranga. Četvrt stoljeća je sekretar ŠSJ i predsjednik u jednome

³ U radu koristimo skraćenice za nazive organizacija u šahu: FIDE (Fédération Internationale des Échecs) = Internacionalna šahovska federacija; ŠSJ = Šahovski savez Jugoslavije; ŠSCG = Šahovski savez Crne Gore; ŠK = Šahovski klub.

⁴ Nastojaćemo da o ličnostima iz Crne Gore, kao i o onima za koje je utvrđeno da su boravili u Crnoj Gori, a znali su da igraju šah, vrlo sažeto saopštimo osnovne biografske podatke.

mandatu. Delegat ŠSJ na kongresima FIDE je od 1960. do 1982. godine. Član je centralnoga odbora FIDE u periodu 1960-1986, a izvršnoga odbora FIDE od 1970-1986. Potpredsjednik FIDE je u madatu od 1974. do 1978. godine. Predsjednik komisije FIDE za šahovska pravila je od 1978. do 1994. godine. Uspješno se bavio šahovskim novinarstvom i publicistikom. Na šahovske teme, kao autor ili koautor, objavio je preko 15 monografskih publikacija. Umro je 1996. godine. Sahranjen je na Cetinju.⁵

Dok razmatramo temu koja je u fokusu naše pažnje nastojaćemo da adekvatno prezentiramo sakupljena zrnca saznanja o mogućnostima pojave i prvima pomenima šahovske igre, te ličnostima koje su za šah znale, ili ga igrale na našim prostorima. Sa aspekta razvoja crnogorskoga šaha posmatraćemo vrijeme od nastanka šahovske igre do Prvoga svjetskoga rata. Sa podumijente naše teme možemo, naravno sasvim uslovno, vrijeme posmatranja razmatrati u tri perioda (dijela). Prvi period (I) se završava sa 18. stoljećem, drugi (II) čini prva polovina 19. stoljeća i konačno treći (III) obuhvata naredne (ne zbog simboličke) 64 godine⁶ – vrijeme Knjaževine i Kraljevine Crne Gore, odnosno drugu polovinu 19. i 20. stoljeće do Prvoga svjetskoga rata.

⁵ Izvori: *Sportski leksikon*, Zagreb, 1984, str. 196; *Mala enciklopedija Prosvete*, Tom 2, Beograd, 1986, str. 186; Š. R., „Umro Božidar Kažić“, *Politika*, 1996, br. 29650 (9. V), str. 18; Miško Vuković, „Božidar Kažić“, *Pobjeda*, 1996, br. 10923, str. 15; Vesko Pejović, *Šah na Cetinju*, Cetinje, 1996, str. 255-260; Ovdje ćemo istaći da u pomenutome radu V. Pejović iznosi i niz relevantnih podataka o razvoju šaha u periodu koji posmatramo. Vidi: *Ibidem*, str. 11-14.

⁶ Šahovska igra (ili kraće i uobičajeno: šah) se, zbog broja polja na šahovskoj tabli ili ploči (šahovnici), ponekada drugačije naziva: *igra na 64 polja*. Šah se neđe naziva i *igra na crno-bijelim poljima*, ili *drevna igra*.

I Od prvih pomena do kraja 18. stoljeća

Na početku je potrebno pomenuti tek nekoliko osnovnih podataka o pojavi i razvoju šaha u svijetu i posebno Evropi. Šahovska igra (šah - od persijske riječi: *šah* = kralj) je: „jedna od najstarijih igara na ploči koja sadržava elemente sp.[ortske] borbe, misaone kombinatorike i slobodne stvaralačke aktivnosti.“⁷ Potiče još iz 6. stoljeća (legende kažu mnogo ranije). Smatra se da je igra nastala u Indiji (neki autori kažu u Kini) i proširila se na Persiju, a zatim na šever Afrike, pa u Španiju. Prvi šahovski teoretičari su Arapi koji uvode sistem algebarske notacije. Trgovačkim putevima, tokom 9. i 10. stoljeća šah je prodirao dublje u Evropu uglavnom preko gradova i država Mediterana, te iz Bizanta prema Kijevu. U srednjemu vijeku šah se širi po zapadnoj Evropi. Za vrijeme renesanse (od sredine 14. do početka 16. stoljeća) područje današnje Italije postaje sedište šahovskoga života. Šahisti sa Apeninskoga poluostrva dominiraju i tokom 16. i 17. stoljeća.⁸

Ukazujemo na nastanak, te osnovne vremenske i prostorne koordinate širenja šaha kako bi doprli do zemalja i gradova u našem okruženju odakle su se, saglasno intenzitetu ostvarivanih kontakata, saznanja o šahu lako mogla prenijeti i na područje Crne Gore. U ovome pravcu su do danas prezentirani interesantni

⁷ *Sportski leksikon*, Zagreb, 1984, str. 451. Dodatak u uglastoj zagradi je naš. O definicijama šaha i mislima izrečenima o šahu objavljen je nemali broj radova u periodici i monografskima publikacijama tako da se danas može sačiniti bogata bibliografija. Nerijetke su i analogije sa šahom pri razmatranju pitanja iz raznih oblasti. Pomenućemo F. Sosira (Ferdinand de Saussure, 1857-1913.) utemeljivača strukturalizma, koji u svojim lingvističkim teorijama koristi šah za poređenje.

⁸ Harry Golombek, *Šahovska enciklopedija*, Zagreb, 1980, str. 231.

relevantni nalazi. Pomenućemo one za koje vjerujemo da su veoma indikativni kada je u pitanju stvaranje mogućnosti za sticanje saznanja o šahovskoj igri, ili njenome pojavljivanju na prostoru Crne Gore.

Počecemo sa veoma interesantnim navodom istaknutoga češkoga historičara Konstantina Josefa Jirička, koji će u svome glasovitome djelu istaći: „U Dubrovniku pominju se dockan karte (*ludere ad cartas* 1438.) koje se u Italiji javljaju tek u XIV veku. Isto tako, u Dubrovniku pominje se šah-igra tek u XV veku (*scacchi* 1422)“.⁹ Pored ovoga Jiričkova navoda treba ukazati i na istraživanja dr B. Basia (*Bossi*) profesora univerziteta u Upsali (*Uppsala*) koji je utvrdio kako su još: „u srednjem veku trgovci primorskih oblasti Hrvatske igrali dopisne partije protiv šahista iz Venecije.“¹⁰ Kao siguran podatak o praktikovanju šaha u okruženju B. Kažić ističe navode T. Hajda: „...da su hrvatski i mletački trgovci igrali dopisni šah sredinom 17. veka.“¹¹

⁹ Konstantin Jireček, *Istorija Srba*, druga knjiga, Beograd, 1978, str. 294-295. Na Jirečekove navode u vezi sa šahom pažnju javnosti je skrenuo Božidar Kažić u tekstu će pored ostaloga argumentovano osporava vezivanje prvih pomena šaha u regionu za Krmčiju iz 13. stoljeća. Božidar M. Kažić, „Partija gradonačelnika dr Jordana“, *Nedeljna borba*, LX/1982. br. 172 (27. VI), str. 15. Dubrovčani su po legendi naučili da igraju šah od Ričarda Lavljega Srca koji je krajem 12. stoljeća na povratku iz krstaškoga rata doživio brodolom i spasio se na Lokrumu. Viđi: Ozren Nedeljković, *Znate li šah*, Beograd, 1952, str. 12; Milorad Gaćima, *Šahovsko obrazovanje*, Sarajevo, 1987, str. 18.

¹⁰ Viđi: *Mala enciklopedija Prosvjete*, Beograd, 1986, tom 2, Jugoslavija – Šah, str. 177. U Upsali (grad u Švedskoj) se nalazi najstariji univerzitet u sjevernoj Evropi (od 1477. godine) sa velikom bibliotekom čuvenoj po rukopisnim i starim knjigama.

¹¹ Božidar M. Kažić, „Partija gradonačelnika dr Jordana“, *Nedeljna borba*, LX/1982. br. 172, str. 15. Radi se o publikaciji: Thomas Hyde, *De ludis orientilibus*, iz 1694. g.

Pomenućemo ovđe i ispravu o izboru Ferdinanda I Habsburgškoga za hrvatskoga kralja datu u Cetin-gradu 1. I 1527. godine đe je na srednjemu pečatu (od ukupno 7) utisnut grb na kojemu je predstavljena šahovnica sa 64 polja. Smatra se da je od nje kasnije razvijen grb Kraljevine Hrvatske sa 25 šahovskih polja.¹² U vezi šahovnice na grbu postoji legenda o partijama šaha koje su igrane oko 1000. godine.¹³ To je u nas vrijeme Arhonta Petra, te Vladimira i Kosare, odnosno dolaska dinastije Vojislavljevića (1043. god.) na vlast u Duklji, đe su se, zahvaljući benediktinskim manastirima ošććala kulturna strujanja. U kontekstu osvrtu na rane tragove o šahu u okruženju takođe treba istaći i to kako se u Sarajevu čuva rukopisna knjiga (prijepis) iz 15. stoljeća. To je u stvari zbornik radova koji ima četiri rasprave. U četvrtom odjeljku rukopisa, koji ima 8 poglavlja (nedostaju posljednje stranice) sa raznih aspekata se govori o šahu. Rukopis je, kao se smatra, nastao neđe oko 1494. godine.¹⁴

U do sada objavljenima radovima, koji dotiču i razvoj šaha u nas, ne nalazimo pomena pretpostavkama ili istraživanjima, koja bi išla prema nuđenju odgovora na moguće pitanje: da li je šah bio poznat u našoj državi u vrijeme dinastija Vojislavljevića,

¹² Tamna i svijetla polja (više od četiri) raspoređena kao na šahovskoj tabli javljaju se i na porodičnim grbovima iz naših krajeva. Viđi: „Lični i porodični grbovi“: „Jovanović-Šakabenta – Banjani (Acović)“ te „Drašković (Fojnički grbovnik)“ u: Prof. dr Božidar Šekularac Aleksandar Samardžić, *Grbovnik crnogorski*, Cetinje, 2006, str. 240 i 293.

¹³ Viđi: *Enciklopedija fizičke kulture*, tom 2, Zagreb, 1977, str. 365. Na prostoru Hrvatske igranje šaha prvi put se u izvorima pominje 1385. godine (hr.wikipedia.org/wiki/Šah_u_Hrvatskoj).

¹⁴ Dr Slavko V. Domazet, „Sarajevski rukopis iz 15. vijeka“, *Šahovski glasnik*, Zagreb, februara, 1989. Navodimo po: Milorad Gaćina, „Sarajevski rukopis iz 15. vijeka“ u: *40 godina šahovskog kluba 'Bosna' Sarajevo*, Sarajevo, 2001, str. 501-503.

ili kasnije Balšića, uzimajući pri tome u obzir opšti društveni ambijent, te naročito intenzivne veze sa sa primorskim i drugima državama i dinastijama ne samo u okruženju? Naravno, bez pouzdanih podataka ne možemo tvrditi, ali mogućnosti doživljavamo sasvim izvjesnima. Bez sasvim preciznoga odgovora smo i na pitanje: da li se u 15. stoljeću, u državi Crnojevića, na Žabljaku, Soko Gradu, Obodu..., ili nešto kasnije renesansnome Cetinju, dok se izračunavaju svečani dani u pashalnima tablicama za kalendar u inkunabulama koje će upravo tu štamapati Makarije *od Čornoj Gori*, možda igrao šah? Zna se naime da su dinasti Crnojevići imali mnogostruke veze sa područjima današnje Italije, đe šah, kako smo pomenuli, doživljava ekspanziju u 15. i 16. stoljeću. Upravo zbog stalnih, raznovrsnih i intenzivnih kontakata i veza sa tim područjima, navlaštito sušednom Mletačkom republikom mnogi uticaji su lako stizali sa primorja u slobodnu Crnu Goru pa držimo da nije bez osnova pretpostavka kako se upravo tada i šah mogao pojaviti u dvoru, ili đe god drugo na Cetinju, odnosno u državi Crnojevića. Pri ovakvoj pretpostavci treba imati na umu zaključke Boška Mijanovića koji, uz razmatranja pashalnih tablica štampanih u doba Đurđa Crnojevića, ističe da je ovaj dinast izuzetne moći zapažanja, oštroumnosti i ne maloga književnoga dara. Dalje, uz napomenu da o školovanju Đurđa Crnojevića nemamo sigurnih podataka, B. Mijanović sugestivno zaključuje: „I pored toga sigurni smo da je imao solidno obrazovanje iz astronomije, aritmetike, geometrije kao i grčkoga i latinskoga jezika.“¹⁵ Opšti društveni, kulturni i naučni ambijent na Cetinju i u Crnoj Gori u drugoj polovini 15. stoljeća, kada se grade dvorci i manastiri, radi državna kancelarija i skriptorijumi, štampaju inkunabule, ... analiziraće dr Evgenij Ljvovič Nemirovski i sigurno zaključiti: „Oprema za štamparije može se prevesti iz jedne zemlje u

¹⁵ Boško Mijanović, *Pashalni ciklus Đurđa Crnojevića*, Cetinje, 1994, str. 13.

drugu. Ali štamparija može normalno i stabilno da funkcioniše samo u slučaju ako u zemlji postoji dovoljno visok nivo razvika zanatstva uopšte, a naročito obrada metala, livenja, rezbarenja u drvetu i metalu...“¹⁶

Govorimo o kulturnome i naučnome ambijentu u nas za vrijeme renesanse kako bi učinili sigurnijom podumijentu razmišljanjima koja idu u pravcu opravdanoga očekivanja da se zahvaljujući dostignutoj naučnoj i kulturnoj razini u državi, te intenzivnima kontaktima i aktivnostima koje je u regionu, đe je šahovska igra već uzela maha, ostvarivala vlastela i trgovaci iz brdskih i primorskih krajeva mogla tada pojaviti i šahovska igra na crnogorskim prostorima. U literaturi, najčešće uz poziv na Ozrena Nedeljkovića (1903-1984.) nerijetko srijećemo za nas veoma interesantni podatak kako je jedan Kotoranin još u 16. stoljeći nabavio knjigu o šahu od nekoga Španca da bi igrao sa partnerima u Dubrovniku i Skadru.¹⁷

Stoljeća koja slijede poslije pada dinastije Crnojevića donijeće na naše prostore tešku borobu za očuvanje slobode i ostvarivanje najčešće samo elementarnih uslova za egzistenciju. To je vrijeme kada se malo pisalo, a i od napisanoga će biti veoma

¹⁶ Dr Evgenij Ljvovič Nemirovski, *Crnogorska bibliografija*, tom I, knj. 1, Cetinje, 1989, str. 58.

¹⁷ U 16. stoljeću Španija je snažan šahovski centar u Evropi. Španac Luis Ramirez de Lucena je autor najranijega štampanoga šahovskoga teksta (1497. godine). U Madridu, na dvoru Filipa II španskoga kralja (1527-1598) odigran je 1575. godine turnir na kome su učestvovali najpoznatiji šahisti toga doba. (Vidi: Milorad Gaćima, *Šahovsko obrazovanje*, Sarajevo, 1987, str. 13; Rade Milosavljević, *Istaknuti ljudi i šah: leksikon*, Podgorica, 2004, str. 28 i 56). List *Borba* je u nedeljnim brojevima tokom 1979. godine, pod zajedničkim naslovom: „Šah kroz zemlje i vekove“ (rubrika: *Sport i fizička kultura*) objavljivala priloge Ozrena Nedeljkovića đe su, uz obradu raznih aktuelnih i prigodnih tema iz oblasti šaha, saopšteni i mnogi podaci iz istorijata ove drevne igre.

malo sačuvano. Malo je bilo vremena za igre i zabavu. Tradicija i bodar duh se ipak čuvaju, a narodno šecanje uzdržava i osvježava stihovima koji se pamte i najčešće uz gusle prenose na plemenskima, bratstveničkima, te porodičnima šednicima i pošedcima, te bešedama, skupštinama i opštim skupovima poslije značajnijih vojnih pobjeda, ili većih ekonomskih aktivnosti (pazari, izdizi, ribolov na Skadarskome jezeru i sl.).

Važan podatak o šahu u Crnoj Gori do početka 19. stoljeća vezan je za manastir Savinu kod Herceg Novoga (Kastel Nuovo). Tamo se, naime, u bogatoj riznici čuva „Četvoroazbučnik“, štampan u Rusiji 1692. godine, u kojemu se na stanici sa slovom š nalazi crtež šahovske table iznad koje stoji riječ „šahmati“ uz pominjanje ove igre u pratećemu zapisu. Ova publikacija je bila u upotrebi kao udžbenik u školi koja je pri manastiru dugo radila. Mada se ne zna kada je i kako publikacija dospjela u manastir, ne treba nikako zanemariti saznanja o igri šah koja su, kroz duži period, upravo zahvaljujući ovoj knjizi i njenoj namjeni, mogli steći, kako oni koji su učili, tako i ono koji su predavali u toj školi. Za ilustraciju atmosfere početkom 18. stoljeća napomenućemo, da u maloj crkvi manastirskoga kompleksa: „Carske dveri zvane ‚tvrdoške‘ i veliko raspeće iznad njih, izradio je 1703. godine Dimitrije Daskal“.¹⁸

Pišući o starome knjižnome fondu u Crnoj Gori dr Niko S. Martinović je utvrdio: „Tako u manastiru Savini ima jedan četvoroazbučni bukvar, ruski, iz kraja XVII vijeka, koji je bio u upotrebi na toj teritoriji.“ i posebno naglasio značaj koji ovakve publikacije imaju za pitanja o prošlosti prosvjetne djelatnosti u Crnoj Gori.¹⁹ Treba reći da je još šezdesetih godina prošloga

¹⁸ Čedomir Marković, Rajko Vujičić, *Spomenici kulture Crne Gore*, Novi Sad, 1997, str. 392.

¹⁹ Dr Niko S. Martinović, „Stari knjižni fond u Crnoj Gori“, *Starine Crne Gore*, I/1963, br. I, str. 11.

stoljeća Božidar Kažić skrenuo pažnju na važnost zapažanja dr Nika S. Martinovića o bukvaru sa prikazom šahovnice kada je razvoj šaha na našima prostorima u pitanju.²⁰

Fotosi nekoliko stranica staroga bukvara iz manastira Savina objavljeni su u literaturi. U obimnoj monografskoj publikaciji, poslije 684 numerisane stranice, dr J. Milović pruža na uvid čitaocu prilog „Faksimili dokumenata“. U prvome dijelu ovoga priloga, odmah poslije faksimilno prezentiranoga testamenta Toma Mrkova Petrovića, slijedi šest fotografisanih strana iz bukvara koji se čuva u manastiru Savina. Dati su, naime, fotosi: korične, prve i još četiri stranice.²¹

Dvije od faksimilno prikazanih stranica iz pomenutoga bukvara posvećene su slovima „A“ i „III“. Na ovima stranicama se nalaze crteži živih bića i stvari čiji nazivi (na staroruskome) počinju slovom a, odnosno š uz, u donjemu dijelu svake stranice, kratki tekstualni zapis će se pominje prikazano na datim crtežima. Na stranici bukvara posvećenoj slovu š pored drugih crteža nalazi se i prikaz šahovnice. U osam jednakih redova nalazi se po osam kvadrata, odnosno svijetlih i tamnih polja (ukupno: $8 \times 8 = 64$) ili oficijelno definisano: „2.1 Šahovska tabla je sastavljena od 64 jednaka kvadrata naizmjenično svijetle (,bijela polja“) i tamne boje (,crna polja“).“²²

Iznad crteža šahovske table, kako smo već istakli stoji: *шахматы* (šahovska igra). Na istoj stranici ispod crteža u

²⁰ R. Ivanović, „Počeci šaha u Crnoj Gori“, *Pobjeda*, XXII/1965, br. 2474, str. 18.

²¹ Prilog „Faksimili dokumenata“ u: Jefto Milović, *Petar II Petrović Njegoš u svome vremenu*, Titograd, 1984.

²² „Pravila šahovske igre“ („FIDE laws of chess“), član 2, u: Vladimir Šakotić Luka Milunović, *Šahovska pravila: priručnik za šahiste, šahovske sudije i organizatore takmičenja*, Nikšić, 2004, str. 73. Vidi: Vladimir Šakotić, Luka Milunović, *O šahovskim pravilima*, Cetinje, 1991, str. 9.

tekstualnome dijelu je dat kratak zapis o šahovskoj igri koja se tu povezuje sa čitavim svijetom (zemljinom kuglom - *уіáрђ*). Na istoj stranici u publikaciji dr J. Milovića pri dnu, ispod fotosa stranice iz bukvara sa slovom š, data je legenda: „Faksimil jedne strane iz Bukvara iz manastira Savine“. Zadržali smo se na opisu stranice posvećene slovu š u monografskoj publikaciji koja se čuva u manastiru Savina (Herceg Novi) jer je smatramo veoma značajnim uporištem dok razmatramo vrijeme pojave i naročito širenja šahovske igre u Crnoj Gori.

Sa aspekta naših razmatranja stare monografske publikacije koje sadrže ovakve činjenice, pored pružanja saznanja o širenju šahovske igre u našoj zemlji, veoma su značajne makar iz još dva dobra razloga. Ukazuju da su (u ovom slučaju najvjerojatnije već tokom 18. stoljeća) u jednome kraju danas suverene države Crne Gore još u školskome uzrastu deca mogla, a uz njih i njihovi učitelji, steći prva saznanja o postojanju šahovske igre. Takođe, zahvaljujući višestukoj intenzivnoj povezanosti sa zaleđem, te brojnim individualnima, poslovnima i porodičnima vezama ljudi, stečena saznanja o šahovskoj igri lako su se mogla prenijeti u okolna mjesta i područja.

Pored značaja za upoznavanje sa širenjem šahovske igre u prošlosti danas je za očekivati da ovakvi primjeri snažno i kontinuirano podstiču nova istraživanja i ulaganje napora sa ciljem da se u starijima izvornicima konstatuju i povežu važne činjenice o pomenima, pojavi i razvoju šahovske igre (ali i drugih djelatnosti) na području Crne Gore.

II *U prvoj polovini 19. stoljeća*

Dok tragamo za saznanjima o prisustvu šahovske igre u Crnoj Gori tokom prve polovine 19. stoljeća već pominjani bukvar iz manastira Savina postaje posebno interesantan zbog toga što ga je možda vidio, ili čak koristio učenik koji će sa Cetinja doći u

Stranica bukvara sa šahovskom tablom

obližnje mjesto Topla na školovanje. U prilogu pomenute publikacije dr Jevta Milovića, ispod fotosa prve strane ovoga bukvara pored imena autora fotografije²³ u datoj legendi stoji: „Faksimil prve strane Bukvara koji se čuva u manastiru Savini iz kojega je, po svoj prilici, učio Radivoje Petrović kod Josifa Trojovića na Toploj.“

²³ „Snimio 1970. g. fotograf-umjetnik Stevo Lepetić“

Sa napomenom u istome smjeru stari bukvar sa šahovskom tablom uz slovo š pomenut je i na naučnom skupu „Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori“ đe je istaknuto: „Drugi bukvar je moskovsko izdanje iz 1692. godine, ilustrovano. Misli se da se njime služio Njegoš kada je kao dječko učio kod savinskog jeromonaha Josifa Tropovića.“²⁴

Preciznije podatke o Njegoševome školovanju znatno ranije je sopštio Risto J. Dragičević, koji kaže: „da je mladi Njegoš učio u Toploj, a ne u manastiru Savini,...“ i uz to dodaje: „ali to, naravno, ne znači, da nije išao u manastir Savinu, naročito za vrijeme crkvenih i narodnih praznika,“. R. Dragičević je takođe utvrdio: „da je Njegoševo školovanje na Toploj trajalo ,svoga godinu i po‘, ...“, te da je: „...završeno prije 20. januara (po starom kalendaru) 1827. godine;“²⁵

Zapaženo je i u literaturi već konstatovano da su: znatiželja, interesovanje za novo i sposobnost apsorpcije saznanja kod mladoga Rada Tomova daleko prevazilazili ono što mu je tokom obrazovanja tada moglo biti ponuđeno u Toploj i kasnije na Cetinju. Kada se ovo zna čini se sasvim realnom pretpostavka da je Njegoš, kao vrlo mlad, ako je uopšte došao u dodir sa ovim bukvarom, mogao steći prva saznanja i o šahovskoj igri. Ovđe za nas nije od dominantne važnosti da li je pomenuti bukvar mladi Njegoš vidio u manastiru Savini, ili je možda tu knjigu pozajmljivao i koristio za obuku učenika u Toploj Njegošev učitelj, jeromonah Josif Tropović.

Njegoš je, dakle, zahvaljujući bukvaru iz manastira Savina, mogao saznati za šahovsku igru još za vrijeme od godinu i po dana (1825-1827. god.) dok je učio u Toploj. Narednu priliku da

²⁴ Vaso J. Ivanović, „Biblioteke pravoslavnih manastira u Boki Kotorskoj i Paštrovićima“, u: *Skriptoriji i manastirske biblioteke u Crnoj Gori* (Zbornik radova sa naučnoga skupa), Cetinje, 1989, str. 75.

²⁵ Risto J. Dragičević, *Članci o Njegošu*, Cetinje, 1949, str. 42–43.

Vladika Petar II Petrović Njegoš

stekne saznanja o šahovskoj igri Njegoš je možda mogao imati na Cetinju ubrzo po povratku sa školovanja u Toploj. Naime, 1827. godine u Crnu Goru dolazi Sima Milutinović Sarajlija, koji će jedno vrijeme vršiti dužnost sekretara kod mitropolita Petra I i pružati određena saznanja mladome Radu Tomovome. Može se pretpostaviti da je, između ostaloga, Njegoš od Milutinovića mogao čuti nešto i o šahovskoj igri. Napomenućemo da postoje ozbiljne indicije kako je šah znao da igra i Vuk Stefanović Karadžić, koji je poslije susreta sa Njegošem, u Beču 1833. godine, dolazio u Crnu Goru 1834. i 1836. godine.

Konačno, napuštamo mogućnosti i pretpostavke kada je u pitanju Njegoševo poznavanje šahovske igre i igranje šaha na Cetinju. Petar II Petrović Njegoš je, naime, s ljeta 1837. godine, angažovao u Trstu Antida Žoma (*Antide Jaume*) za učitelja francuskoga jezika, te kako mu se dopao njegov rad pozvao ga je da dođe u Crnu Goru. Antid Žom, koji je porijeklom iz Taraskona u južnoj Francuskoj, krajem 1837. god. ima 35 godina. Početkom 1838. god. Žom je došao u Crnu Goru i ostao do jula 1839. godine. Prema onome što je objavio dr Jevto Milović u pismu jednog od austrougarskih doušnika iz Kotora od 27. maja 1839. godine, stoji da je Žom: „veseo čovjek“ koji je nastojao i da razonodi Vladiku: „zato on uči Njegoša da govori francuski jezik, igra šah i bilijar.“ („...*Unterricht im Schachspiele...*“).²⁶ Šahovske partije Njegoša i Žoma su prve za koje se na osnovu dokumenta može tvrditi da su odigrane na Cetinju, u slobodnoj Crnoj Gori. Zbog oskudnosti izvora ostavljamo otvorenim pitanje da li je tada još neko na Cetinju mogao koristiti šahovske figure i igrati šah, te ko je sve mogao pratiti šahovske partije koje igraju Žom i Njegoš. U svakome slučaju pomenuti dokumenat ukazuje na Petra II Petrovića Njegoša kao prvoga Crnogorca koji je znao i igrao šah na Cetinju. Njegoš je, dakle, od 1838. godine znao i igrao šah sa Žomom, što naravno ne mora da znači kako je tada od njega dobio i prva saznanja o ovoj igri, ili da već ranije šah nije igran u slobodnoj Crnoj Gori.

U eseju o šahu i Veljko Radović²⁷ iznosi podatak o tome da je Njegoš učio i igrao šah sa Antidom Žomom. Radović, međutim, uz to ističe da je i Filip Vuković, uz kaligrafiju, učio Njegoša šahovskoj igri. Filip Vuković, alias Danilo Kokotović, bivši

²⁶ Dr Jevto Milović, „Boravak Antida i Franciske Žom u Crnoj Gori“, *Istorijski zapisi*, XVII/ 1964, knj. XXI, sv. 1. str. 45-68.

²⁷ Veljko Radović, „Borba bez krvi“, *Pobjeda*, LVII/2000, br. 12428 (22. VII) str. 27.

austrijski oficir, je bio Njegošev sekretar i ađutant. U literaturi nalazimo podatke da je Njegoša učio njemački jezik, crtanje, kao i izradu topogarafskih karata, te da je na Cetinju sagradio kuću. Rođen u Otočcu (Hrvatska) Vuković je na Cetinje došao 1840. godine. Crnu Goru Vuković napušta aprila 1845. godine, ali se ponovo vraća 1848. godine. Obilje podataka o F. Vukoviću saopšteno je u radu Velimira Vujačića đe se i ističe: „Po svemu sudeći, Kokotović-Vuković imao je široko obrazovanje i veliko životno iskustvo.“²⁸

Prateći zapise o Njegoševome bavljenju šahom ući ćemo i u sam početak druge polovine 19. stoljeća. Teško bolestan, pred kraj svoga žiovota, dok traži mira i lijeka u blagoj klimi na Apeninskome poluostrvu Njegoš je igrao šah. O tome ostavlja zapis Ljubomira-Ljuba P. Nenadović (1826-1895.) u svojim putopisima. Sa Njegošem i njegovima pratiocima Nenadović se sreo u Napulju marta 1851. godine. Opisujući jedan od susreta sa Njegošem, Nenadović u putopisima bilježi: „Igramo i šaha, ali on nema strpljenja.“ O susretu sa Njegošem u drugoj prilici Nenadović će ostaviti zapis: „Jednom pre podne sedeo sam i igrao šaha s njim, a jedan lord prijavi se i uđe...“²⁹ Pomenuti zapisi Nenadovića su do sada najčešće pominjana (nerijetko i jedina) mjesta u literaturi kada se govori o Njegošu i razvoju crnogorskoga šaha do sredine 19. stoljeća.

Dok govorimo o Petru II Petroviću-Njegošu u okviru crnogorskoga šahovskoga miljea napomenućemo da njegova *Državna kuća* (kasnije nazvana Biljarda), koja je, za potrebe državnih nadležstava, a po nacrtima Jakova Ozereckoga, ograđena 1838. godine u obliku paralelograma: sa glavnim

²⁸ Velimir Vujačić, „Jedan Hrvat – Njegošev saradnik“, *Arhivski zapisi*, XX/2013, br. 1. str. 27. Napomenućemo da autor rada koji citiramo u šahu ima titulu *prvokatgornika*.

²⁹ Ljubomir Nenadović, *Pisma*, Beograd, 1962, str. 26 i 28.

sadržajem u centralnome dijelu, te avlijom i spoljnima zidovima uz četiri kule na uglovima, može da podseća na šahovsku tablu sa topovima (kulama) koji se nalaze na njenima uglovima pri početnoj poziciji figura.³⁰ Dodaćemo i to da Njegoš, još 1833. godine, iznad Cetinjskoga manastira gradi kulu-osmatračnicu (potpuno porušena između dva svjetska rata) koja dobija naziv Tablja (Tabja). U arapskom šahu (šatrandž) postoji pojam Tabija kojim se označava pozicija na početku partije.³¹

Umjesto zaključnih razmatranja o širenju šaha u Crnoj Gori tokom prve polovine 19. stoljeća tek ćemo nabrojati ličnosti sa kojima je Njegoš igrao, ili mogao da igra, šah na Cetinju: Sima Milutinović Sarajlija, Vuk Stefanović Karadžić, Antid Žom (*Antide Jaume*) i Filip Vuković (Danilo Kokotović). Uzimajući u obzir ove ličnosti, uz Ljubomira Nenadovića zbog izvjesno odigranih partija šaha sa Njegošem u Napulju, mogao bi se, posmatrajući u duhu šahovske igre, sastaviti veoma zanimljiv

³⁰ „Šah se igrao u Biljardi na Cetinju još 1839. godine u vrijeme vladike Petra II Petrovića Njegoša. Tajne ove misaone igre Njegošu je otkrio njegov učitelj, francuz Antid Žom. Prema podacima iz 60-tih godina XIX vijeka, šah se toliko igrao na Cetinju da je skoro poprimio karakter narodne igre.“ (Milovan Cemović, *Crna Gora Montenegro Черногория: Feniks u očima kolekcionara 1851-1920*, Poglavlje 8: „Kratak pregled sporta u Crnoj Gori“ / Branislav Borilović, Rijeka - Cetinje, 2012, str. 219. Vidi: Dr Novak Jovanović, *Sport u Crnoj Gori do 1914. godine*, Cetinje, 1994, str. 113-115. Uporedi: Maksim Lutovac, *Šahovski vijenac*, Nikšić, 1999, str. 46-53; kao i u: Idem, *Crno-bijela polja Crne Gore*, Podgorica, 2009, str. 13-17.

³¹ Tablja (Tabja) od: Tábjia, ē (turski: tabiye, a od arapskoga: ta'biyā = smještaj vojske) = kula za osmatranje u kojoj su smješteni topovi. U arapskome šahu: „...šahovska partija nije počinjala sa figurama u početnom položaju, već iz pozicija u kojima je njihov razvoj već završen. Takve pozicije nazivaju se tabije. Sačuvana je ukupno 31 tabija.“ (Dr Slavko Domazet, *Priče iz carstva Kaise*, Beograd, 2001, str. 79).

zamišljeni turnir. Kada smo, uz završetak razmatranja saznanja o razvoju crnogorskoga šaha u prvoj polovini 19. stoljeća, već pomenuli zamišljene turnire, prilika je da dodamo i to kako Karen Armstrong u svome čuvenome djelu povezuje šah sa mitom: „Mit je u suštini svojevrsno uputstvo i govori nam šta moramo da učinimo da bi naš život bio bogatiji. Ako ga ne primijenimo na sopstvenu situaciju i ne učinimo da postane stvarnost u našem životu, mit će i dalje biti podjednako neshvatljiv i dalek kao i šahovska pravila, koja nam se često čine nejasnim i dosadnim sve dok ne počnemo da igramo.“³²

III Doba Knjaževine i Kraljevine Crne Gore

Partije šaha koje je Njegoš odigrao u Napulju već su nas uvele u drugu polovinu 19. stoljeća, period u kojemu će dostupna saznanja dozvoliti formiranje stanovišta da je šahovska igra ne samo praktikovana, već postala šire poznata, te bila dobro prihvaćena i podsticana u Knjaževini Crnoj Gori.

Budući da je još u 18. stoljeću u Evropi prestao biti igra samo dvorova i plemstva šah će se u narednome 19. stoljeću intenzivno širiti kroz sve slojeve društva. U drugoj polovini 19. i početkom 20. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata šah je cvjetao u nama sušednoj Austrougarskoj monarhiji, đe su poslom nerijetko odlazili (Trst, Beč, ...) crnogorski državni uglednici i trgovci, ali i studenti na školovanje. U mnogima evropskima gradovima u našem okruženju tokom druge polovine 19. stoljeća osnivaju se šahovski klubovi u: Beču (1857), Novom Sadu (1880)³³,

³² Karen Armstrong, *Kratka istorija mita*, Beograd, 2005, str. 17.

³³ Slavko Stanojević i Kresoje Notaroš, *Novosadski šahovski klub*, Novi Sad, 1997, str. 9. Napomenućemo da je novosadski list *Javor* donosio crtrice o pojavi šaha u svijetu (1882. 1888. ... g.) kao i priloge pod naslovom „Konjički skok“. To su zagonetke đe su riječi stihova neke pjesme razbijeni na slogove i

Beogradu (1882)³⁴, Zagrebu (1888)³⁵ godine... Snažnu potporu popularizaciji šaha u Evropi daju čuveni međunarodni turniri održani u Beču 1873, 1882. (25. godina od osnivanja Bečkoga šahovskoga kluba) i 1898. godine, te u *Carlsbadu* (Karlovi Vari) 1907. i 1911. godine. Tek ćemo napomenuti da je Međunarodna šahovska federacija (FIDE) osnovana u Parizu 1924. godine, te da je za svoje geslo prihvatila izreku: *Gens una sumus* (Jedan smo rod). Dodajmo ovđe i to da je za muzu, ili boginju šaha uglavnom prihvaćena Kaisa (*Caissa*).³⁶

Kada je područje naše države neposredno u pitanju već pomenuto poznavanje šaha koje je imao Filip Vuković (Kokotović) dozvolice nam da u okviru teme pomenemo energičnoga i izuzetno značajnoga crnogorskoga suverena knjaza Danila I Petrovića (1826-1860.) koji je vladao Crnom Gorom u prvoj deceniji druge polovine 19. stoljeća. Još za Njegoševa života,

upisani u manje kvadrate koji zajedno čine grafičku sliku. Rastavljeni stihovi se spajaju u logičnu cjelinu tako što se iz kvadrata sa početnim slogom „skače“ (putanjem u obliku ćiriličnoga slova g, kao kretanje konja-skakača na šahovskoj tabli) ka sledećem, pa zatim ka narednom i tako redom dok se ne reknosituišu (otkriju) traženi stihovi što predstavlja riješenje zagonetke (uporedi: Ibidem, str. 11). *Javor* je imao pretplatnike (prenumerante) na Cetinju i u Crnoj Gori.

³⁴ Po nekima izvorima 1886. godine. Viđi: *Beograd – metropola šaha*, / priređivači Nikola Karaklajić et al. Beograd, 1997, str. 13 i 14.

³⁵ Srijećemo podatak da je Zagrebački šahovski klub formiran poslije odigranoga prvoga turnira početkom 1886. godine (hr.wikipedia.org/wiki/Šah_u_Hrvatskoj).

³⁶ „*Kaisa* je naziv poeme koju je engleski orijentalista i sanskritolog ser Vilijam Džons (*Sir William Jones*, 1746–1794) napisao 1763. i objavio u delu *Pesme* (Poems) u Oksfordu, 1772. Poema opisuje figure i poteze a zatim govori o postanku šahovske igre.“ (Dr Slavko Domazet, *Priče iz carstva Kaise*, Beograd, 2001, str. 18).

kao njegov sekretar, Filip Vuković je pomagao pri obrazovanju budućega vladara, knjaza Danila I. Kasnije, Filip Vuković će boraviti u Crnoj Gori i biti u službi suverena, knjaza Danila I Petrovića. Uz oslonac na saopštene činjenice učinimo, držimo realnu, pretpostavku da je Filip Vuković mogao knjaza Danila I obavijestiti i o šahovskoj igri.

Poslije Berlinskoga kongresa (1878. god.) na kome je dobila potpuno međunarodno priznanje državnoga suvereniteta Crnu Goru i život Crnogorca duži niz godina veoma posvećeno proučava ruski naučnik Pavel Apolovič Rovinski i svoja saznanja objavljuje u Petrovgradu, 1897. godine u okviru kapitalne višetomne studije „Crna Gora“. U drugome tomu ove studije posvećenome etnografiji (glava XIV) će govoriti o oblicima zabave u Crnogoraca Rovinski će, rekli bi tek uzgred, pomenuti i šah: „Odrasli igraju u kosti igru *zare* ili *tavla* što je turska igra; zatim *dame*, a tek poneko igra – *na šah*.“³⁷

Pomene, bilješke i zapise o šahu, te navode o ličnostima koje znaju ovu drevnu igru srijetamo, međutim, ne tako rijetko u doba Knjaževine i Kraljevine Crne Gore. Ljubomir Nenadović koji nam je ostavio zapise o igranju šaha sa Njegošem u Napulju 1851. godine dolazio je, doduše kasnije, čak četiri puta u Crnu Goru (1857/58, 1861, 1874/75. i 1877/78. godine). Lako je pretpostaviti da je tokom nekoga od boravaka u Crnoj Gori odigrao i koju partiju šaha. Vjerujemo, naime, da su poznavaooci šahovske igre na Cetinju željeli da odmjere snage na šahovskoj ploči sa onim koji je igrao šah sa Njegošem.³⁸ Pratićemo zapise u

³⁷ Pavel Apolonovič Rovinski, *Crna Gora: u prošlosti i sadašnjosti*, tom II, Cetinje, 1994, str. 509.

³⁸ Ljubomir Nenadović je inače: „... imao u Valjevu svoj šahovski kružok, gde je ne samo rado igrao, već i organizovao mečeve...“ (Rade Milosavljević, *Istaknuti ljudi i šah: Leksikon*, Podgorica, 2004, str. 28 i 56). Nenadoviću i njegovome djelu je inače u Crnoj Gori ukazivana pažnja: Svečanim programom

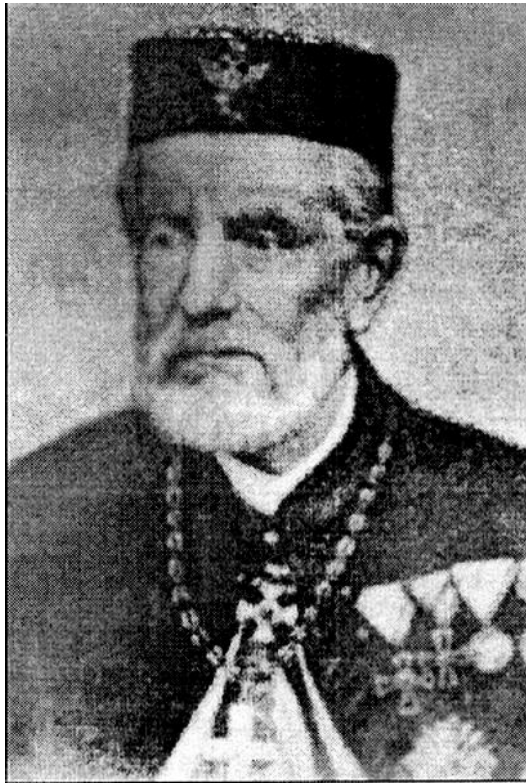
periodici, putopisnoj i memoarskoj literaturi u nastojanju da ukažemo na ličnosti koje su u to vrijeme znale za šahovsku igru, ili neposredno igrale šah u Crnoj Gori.

Polazeći od konsultovanih izvora sa dosta izvjesnosti se može kazati da je na Cetinju, u drugoj polovini 19. stoljeća, ponajbolje igrao šah proto Jovan Sundečić, dugogodišnji sekretar crnogorskoga suverena knjaza Nikole I. Jovan Sundečić (1825-1900) je 1864. godine, i pored ponude od strane srpske vlade da prihvati profesorsko mjesto u Beogradu, izabrao Crnu Goru i u jesen te godine sa familijom došao na Cetinje. Kao aktivni Knjažev sekretar (poslije penzionisanja, doživotno je imao status počasnoga sekretara) Jovan Sundečić je učestvovao u čitavome nizu važnih državnih poslova (posebno je značajno sklapanje konkordata sa Vatikanom, poštansko-telegrafskoga ugovora sa Austrijom i dr.) ali i u javnome i kulturnome životu Crne Gore. Bio je urednik crnogorskih listova, plodni pisac i pjesnik. Uz biografiju Jovana Sundečića, dr Dušan J. Martinović navodi i bibliografiju njegovih radova sa preko 850 jedinica, koja će u narednima izdanjima istoga autora biti i dopunjena.³⁹

O igranju šaha i šahovskoj snazi Sundečića ostao je zapis u knjizi Spiridona Gopčevića Mlađega, koja je objavljena 1877. godine. Govoreći o Sundečiću kao izuzetno inteligentnome čovjeku i iskusnome diplomati Spiridon Gopčević će primijetiti: „Uzged rečeno, on je najbolji šahista koga sam susreo;

u Zetskome domu na Cetinju je 30. I 1893. godine obilježeno 50 godina njegovoga književnoga rada kojom prilikom je u prigodnoj bešedi dr Lazar Tomanović istakao kontakte koje je jubilar imao sa tri Petrovića, suverena Crne Gore: Petrom II, Danilom I i Nikolom I (*Glas Crnogorca*, XXII/1893, br. 6, str. 2).

³⁹ Dr Dušan J. Martinović, „Portreti“, Cetinje, 1983, str. 19–103; Vidi: Dr D. J. Martinović, *Portreti*, knj. III, str. 445–446 i Idem, *Portreti*, knj. IV, str. 308–309.

Jovan Sundečić

ja barem nisam vidio da je izgubio ijednu partiju šaha.⁴⁰ Iz ove pohvale Sundečićeve šahovske snage možemo zaključiti da je i sam Spiridon Gopčević, igrao šah, ili volio da posmatra šahovske partije, pa i autora ovoga zapažanja, naučnika svjetskoga glasa, možemo priključiti poznavaoocima šahovske igre koji su boravili na Cetinju tokom osme decenije 19. stoljeća. Spiridon Gopčević Mlađi, poliglota, književnik i naučnik, rođen je u Trstu 19. VII 1855. godine. Naučne radove iz

⁴⁰ Spiridon Gopčević, *Crna Gora i Crnogorci*, Podgorica, 2008, str. 78.

astronomije potpisivao je sa *Leo Bernner*. Tim imenom je po njemu nazvan i jedan vrh na Mjesecu.⁴¹

Na pitanje sa kime je sve Jovan Sundečić igrao, ili mogao igrati šah na Cetinju još uvijek, prije završetka širih istraživanja, ne možemo ponuditi potpuni odgovor. Saznanja do kojih smo došli ipak dozvoljavaju određene konstatacije i pretpostavke. No, prije nego što pomenemo ličnosti za koje možemo tvrditi da su znale i igrale šah na Cetinju, te u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori potražićemo odgovor na pitanje koliko je uopšte šah bio prisutan i prihvaćen u tadašnjemu crnogorskome društvu.

Pored zapisa u stručnoj i memoarskoj literaturi držimo da o širini opšte prisutnosti i statusu šaha u onovremenoj Crnoj Gori voma ubjedljivo govori pomen u izuzetno značajnome zakonskome aktu objavljenome na Cetinju 1888. godine. Radi se o *Opštem imovinskom zakoniku za Knjaževinu Crnu Goru* koji je poslije sprovedenih veoma opsežnih istraživanja napisao dr Valtazar Bogišić (1834–1908.). U članu 477, Razdio XIX - „O igri i okladi“ ovoga zakonika se kaže: „Zakon povlađuje one igre i oklade, koji krijepe tijelo i um ljucki, kao: utrkivanje konjanika ili pješaca, rvanje, vježbanje oružjem, igru na šaha i t. d., te se dugovi od takih oklada i igara mogu i sudom naplaćivati. Ipak, sud može odbiti tražioca, ili mu traženje na manje svesti, kad god nađe da je ulog igre prevelik, te da nosi na sebi

⁴¹ Porodica Gopčević potiče iz Crne Gore, (Podi kod Herceg Novoga). Spiro Gopčević piše 6. marta 1876. godine iz Beča: „Visokom senatu u Cetinju. Kao što bijaše i moj otac, isto sam i ja Crnogororac srcem i dušom – i zato sa lani odma pri početku ustanka naše braće Hercegovaca put Cetinja hitao da bi u očekivanoj borbi za slobodu i našu domovinu boriti se mogao.“. Gopčević dalje u pismu iznosi želju da dobije crnogorsko državljanstvo i namjeru da se trajno nastani na Cetinju (NMCG, BAO, Senatski i drugi spisi, kutija 1876, br. 104).

obilježje krive tečevine.“⁴² Ovđe treba, pored utvrđivanja prava na naplatu eventualnoga duga nastaloga po osnovu igranja šaha, posebno naglasiti da se zakonom šahovska igra svrstava u vrlo poželjne djelatnosti koje, kako se kaže: „krijepe tijelo i um ljuc-ki“. To što je šah pomenut, kao i status koji ima u ovome tako važnome pravnome aktu još više dobija na značaju kada se zna su istraživanja dr Valtazara Bogišića (ankete, intervjui i dr.) u Crnoj Gori bila veoma iscrpna i obuhvatna, te da su, uz konsultovanje uglavnom inostranih iskustava i literature, pripreme *Zakonika* intenzivno trajale duže od jedne decenije. Gledano sa našega aspekta ovo upućuje na zaključak da je u drugoj polovini 19. stoljeća šah bio dobo poznat te prihvaćen i podstican kao poželjan u Crnoj Gori. Pored toga što je imao saznanja o šahovskoj igri možda je i sam dr V. Bogišić igrao šah.

Pored *Opštega imovinskoga zakonika* na pomenuti zaključak o popularnosti upućuje i pomen šaha u pravnim aktima kojma je Društvo cetinjske čitaonice kao najznačajnija kulturna organizacija u drugoj polovini 19. stoljeća na Cetinju ali i u Crnoj Gori, uređivala svoj rad i djelovanje. Kraj osamdesetih i početak devedesetih godina 19. stoljeća donosi veoma dinamičnu aktivnost na normativnome uređenju rada ove organizacije u oblasti kulture u Crnoj Gori. To je vrijeme kada nastaju i „Pravila društva Zetskoga doma“, organizacije koja nažalost nikada nije počela sa radom, a trebala je da, što bi bila značajna novina i veliki institucionalni iskorak, profesionalno angažuje nekoliko ličnosti, te da djelatnošću obuhvati čitavu teritoriju Crne Gore. Upravo samim krajem devete decenije 19. stoljeća održano je pored redovne i više vanrednih šednica skupštine Društva cetinjske

⁴² „Opšti imovinski zakonik za Knjaževinu Crnu Goru“, Cetinje, 1888, (fototipsko izdanje, priredio Tomica Nikčević, Cetinje, 1980. god.) str. 157-158. O dolasku dr Valtazara Bogišića i početku rada na izradi zakonika javiće početkom 1873. godine *Glas Crnogorca* (I/1873, br. 1, str. 4).

čitaonice. Na šednici „vanredne skupštine“ održane 11. februara 1890. godine usvojen je novi (izmijenjeni) najviši pravni akt - „Ustav Društva cetinjske čitaonice“. Na osnovu ovoga Ustava (član 20.) istoga dana usvojena su i „Pravila za domaći red u Cetinjskoj čitaonici“. U posljednjemu, 22. članu ovih Pravila pomenut je i šah: „Kartanje, bilijarenje i igranje šaha nije dopušteno u dvorani za čitanje, nego u bilijarskom kabinetu, pri zatvorenim vratima.“ Treba ovde podsetiti da je, nešto više od godinu dana prije donošenja pomenutih pravila, Društvo cetinjske čitaonice za svoje aktivnosti počelo koristiti prostor u građevinski još nedovršenome zdanju Zetski dom, đe se kao nominalni vlasnik uselilo o Mitrovdanu, 1888. godine.

Potreba da se igranje šaha uredi Pravilima Društva pored ostalog pokazuje i to koliko je ova igra bila prihvaćena i praktikovana kod intelektualnih krugova Cetinja i Crne Gore. U izmijenjenome Ustavu Društva cetinjske čitaonice, koji je usvojen 15. decembra 1893. godine, šah je pomenut, sada neposredno u ovome najvišem pravnome aktu organizacije, doduše u istome kontekstu kao i koju godinu ranije u Pravilima za domaći red. U Ustavu društva iz 1893. godine (Dio VI) članom 72. se kaže: „Kartanje, bilijarenje i igranje šaha nije dopušteno u čitaoničkoj sali. To može biti samo u drugom odjeljenju.“⁴³ Treba podsetiti da od svoga formiranja 1868. godine pa do prvih godina 20. stoljeća Društvo cetinjske čitaonice, funkcionišući praktično kao paradržavna institucija koja realizuje, ili znatno participira u ostvarivanju skoro svih programa iz oblasti kulture u crnogorskoj prijestonici i pored toga snažno utiče na osnivanje, rad i djelovanje srodnih organizacija u gradovima i manjim mjestima u Crnoj Gori.

⁴³ Najveći pravni akti Društva cetinjske čitaonice objavljeni su kao posebne publikacije. Mi ih ovde citamo po: Dr Dušan J. Martinović, *Cetinjska čitaonica (1868-1915; 1928-1940) Gradska biblioteka „Njegoš“ (1945-1998)*, Cetinje, 1988, str. 341-347 i 348-360.

U najvišima pravnima aktima Društva Cetinjske čitaonice (Prvila) donošenima: 1900. g, 1904. g. i 1911. godine šah neće biti direktno pomenut. Naravno, ovo ne bi trebalo da nas uputi na zaključak o smanjivanju popularnosti drevne igre kod članova Društva cetinjske čitaonice, ili šire u Crnoj Gori. Obim sadržaja Pravila (najvišega pravnoga akta) iz pomenutih godina je znatno redukovano u odnosu na onaj dat u Ustavu Društva koji smo citirali i uglavnom sveden samo na uređivanje pravnoga položaja organa i članova. Očigledno da je u ovim slučajevima uređivanje ponašanja članstva u prostorijama Društva obuhvaćeno aktima nižega ranga (Prvila o unutrašnjemu ili kućnome redu i sl.). Pri ovome treba podštetiti da će, od formiranja 1906. do 1910. godine, Crnogorska narodna skupština za svoj rad i zasjedanja koristiti prostor u Zetskome domu, te da će, od posljednje godine prve decenije 20. stoljeća, tu biti smještena i raditi upravo formirana državna ustanova - Knjaževsko, odnosno Kraljevsko crnogorsko narodno pozorište.

Polazeći od mjesta šahovske igre u opštima aktima, te znatnome broju zapisa u putopisima, memorima i drugoj srodnoj literaturi o tome koliko se šah igra pod okriljem Društva cetinjske čitaonice, mogli bi ovu veoma značajnu organizaciju posmatrati i kao svojevrсни šahovski klub, odnosno izvorište organizovanoga i uređenoga bavljenja šahovskom igrom u Crnoj Gori. Prateći dalje ovakav pravac razmišljanja možemo kazati da useljavanjem Društva cetinjske čitaonice u Zetski dom, o Mitrovdanu 1888. godine, šahovska igra u Crnoj Gori konačno izlazi iz ugostiteljskih objekata kao jedinoga javnoga boravišta i za sebe dobija uređeno mjesto pod krovom prvoga hrama crnogorske kulture.⁴⁴

⁴⁴ Tokom posljednje decenije 19. stoljeća, naročito formiranjem društva „Gorski vijenac“, razni oblici sportskih takmičenja i njihovo uređivanje postaju sve više prisutni u crnogorskome javnome životu. Tako će list društva

Ovakav pristup događajima danas bi, nadamo se, mogao biti inspirativan Šahovskome savezu Crne Gore pri utvrđivanju značajnih ličnosti, događaja i datuma u vezi sa uređenim i organizovanim bavljenjem šahovskom igrom u Crnoj Gori. O ovome bi mogao povesti računa i neki šahovski klub, ponajprije na Cetinju (možda budući *Cetinjski šahovski klub*) naročito pri utvrđivanju godine koju će baštiniti kao početnu (ishodišnu) u svome radu i djelovanju.

Držimo da bi se početak organizovanoga i uređenoga bavljenja šahom (slično kao i kod mnogih drugih kulturnih i društvenih djelatnosti, te državnih ustanova) na Cetinju i Crnoj Gori mogao vezati, ako ne za godinu osnivanja (1868. g) onda za 1879. godinu kada je poslije prestanka djelovanja tokom trajanja Veljega rata ponovo obnovilo rad Društvo cetinjske čitaonice, ili konačno za Mitrovdan 1888. godine (ovo je i godina izdanja *Opštega imovinskoga zakonika za Knjaževinu Crnu Goru*) kada se ova organizacija uselila i počela da za svoj rad i aktivnosti koristi prostor u još gađevinski potpuno nedovršenome Zetskome domu.⁴⁵

O raširenosti šaha u Crnoj Gori tokom druge polovine 19. te u 20. stoljeću do Prvoga svjetskoga rata na posredan način govori i naučna studija koju je sredinom juna 1896. godine

„Gorski vijenac“ u junu 1895. godine pisati o potrebi ustanovljavanja društva radi pripreme organizovanoga nastupa Crne Gore na prvima modernima Olimpijskima igrama 1896. godine (*Luča*, I/1895, sv. VI, str. 397-398).

⁴⁵ Uz oslonac na istu podumijentu slična razmišljanja bi mogla biti pokrenuta i u drugima crnogorskim gradovima, odnosno šahovskima organizacijama, đe se su, poslije završetka Veljega rata po ugledu na Društvo cetinjske čitaonice, formirala čitaonička društva i radile čitaonice. Već od početka devete decenije 19. stoljeća čitaonička društva rade u: Podgorici, Nikšiću i Baru (od 1881. godine), a zatim do kraja decenije čitaonička društva se osnivaju u: Ulcinju (1884. g), Virpazaru (1886. g) te Danilovgradu (1889. god).

u poluslužbenome *Glasi Crnogorca* objavio dr Petar Miljanić. U autorskom radu: „Ulcinj: kao morsko kupatilo i primorska klimatična stanica“, dr Miljanić detaljno obrazlaže koliko je primorje, a naročito područje Ulcinja blagotvorno za odmor i očuvanje zdravlja. Napomenućemo da će iste godine, pored *Glasa Crnogorca*, rad dr Miljanića objaviti i stručni medicinski časopis u Srbiji. U ovome radu dr P. Miljanić između ostaloga veli: „Morska kupatila, kao sredstvo za odmor i osveženje *par excellence* preporučuju se i onim ljudima koji umno rade (naučnici, profesori, činovnici) pa se iza toga u škodljivim zabavama „odmaraju“ (karte, šah, biljar u kafanskoj zagušljivosti); ...“.⁴⁶ Držimo da samo pominjanje šaha, čak i u ovakvome kontekstu, ide u prilog izrečenome zaključku da je ova igra bila ne samo poznata već i šire prihvaćena i praktikovana u Crnoj Gori krajem 19. stoljeća. Pomen šaha u radu dr Miljanića dozvoljava i zaključak da pored organizovanoga igranja šaha u prostorijama Društva cetinjske čitaonice ova drevna igra nije napustila ugostiteljske objekte, što opet ukazuje na širinu njene popularnosti u crnogorskom društvu na razmeđu 19. i 20. stoljeća.

Kao posrednu ilustraciju o prisutnosti šahovske igre u Knjaževini Crnoj Gori navešćemo nekoliko objavljenih zapisa čiji su autori Crnogorci, ili ličnosti koje su kod nas boravile. U ovima zapisima šahisti i igranje šahovskih partija se poneđe pominju sasvim direktno, a neđe šah služi tek za poređenje u cilju što preciznijega opisa pojedinih predjela ili situacija. Kod ovog, drugoga slučaja, kada šah služi autoru rada tek da se preciznije izrazi, odnosno jasnije predoči čitaocu izgled nekoga predjela (ili opis situacije) treba ukazati na bar dva momenta.

Sa jedne strane, ne samo što autor koji je bio u Crnoj Gori zna za postojanje šahovske igre (ako i sam bolje ne poznaje šah, voli

⁴⁶ Dr P. Miljanić, „Ulcinj: kao morsko kupatilo i primorska klimatična stanica“, *Glas Crnogorca*, XXV/1896, br. 24, str. 3.

da ga igra, a možda je i kod nas odigrao neku šahovsku partiju) već je u određenoj mjeri impresioniran šahom te uz to vjeruje da će pomoću njega najbolje prenijeti čitaocu svoje percepcije. Sa druge strane, kada je tekst (ili prijevod) namijenjen crnogorskoj periodici, ili se ovđe objavljuje u obliku monografske publikacije autor (ili onaj koji objavljuje prijevod) pretpostavlja da je šah toliko poznat čitaocima, pa da će, korišćenje za paralelu nekih od elemenata šahovske igre najpotpunije osvijetliti temu sa aspekta koji se upravo razmatra. Uzimajući ovo u obzir, ali i broj ličnosti koje se direktno pominju kao poznavaoци šahovske igre može se, rekli bi osnovano, tvrditi da je u drugoj polovini 19. stoljeća šah u Crnoj Gori bio poznat mnogo šire od crnogorskoga dvora i onoga dijela intelektualne elite na Cetinju koji se uglavnome okuplja oko Cetinjske čitaonice, a u literaturi nerijetko označava kao *kulturni krug*.

Na osnovu memoarske literature i putopisnih bilježaka uglednih stranaca koji su boravili u Crnoj Gori možemo saznati da se šah igrao i u Velikoj lokandi – Grand hotelu, prvijencu i ponosu ugostiteljstva i turizma Crne Gore, tokom 19. stoljeća. O prisustvu šahovske igre u ovome cetinjskome hotelu zapise ostavlja dr Bernhart Švarc (*Bernhard Schwarz*), njemački naučnik koji je proputovao Crnu Goru i kasnije svojim radovima i predavanjima znatno doprinio njenoj popularizaciji u Evropi. Opisujući Cetinje i ljubazni prijem koji ga je srijećao na svakome koraku dr B. Švarc pažnju posvećuje Velikoj lokandi i zapisuje: „Poslije ručka odlazili smo većinom u kavanu koja se nalazi u istoj kući, gdje ima prilike za bilijar, šah ili karte, i gdje se u svako doba, često čak i u kasnim noćnim satima, nalazi šareno društvo domaćih.“⁴⁷

⁴⁷ Dr Bernhard Švarc, „Crna Gora: cetinjski život“, *Zapisi*, XII/1939, knj. XXII, sv. 3. str. 162. *Glas Crnogorca* (X/1881, br. 20 i 23 – podlistak), bilježi boravak dr Švarca u Crnoj Gori; zatim predavanje koje je po odlasku održao (Ibidem, XI/1882, br. 3, str. 2, kao i to da je izbran za počasnoga člana Nikšićke čitaonice (Ibidem, XII/1883, br. 5, str. 3).

Dio utisaka dr Bernharta Švarca o putovanju po Crnoj Gori prenijeće 1881. godine i *Glas Crnogorca* donoseći feljton sa četiri nastavka. Napomenućemo da je za vrijeme boravka dr Švarca na Cetinju u Velikoj lokandi bilo smješteno i Društvo cetinjske čitaonice.

Na slične zaključke o prisustvu šahovske igre u Crnoj Gori upućuje i sačuvana fotografija, rijetka ako ne i jedina takve sadržine, na kojoj je prikazano kako Francuz, dvorski ljekar, dr Žan B. Fevrier (*Jean Batist Feuvriet*) sedi za stolom na kojemu je šahovska tabla sa figurama razmještenima u poziciju koja se ne može precizno utvrditi. Sa druge strane stola sa šahovskom pločom i figurama je knjažev ađutant i bliski rođak Blažo Petrović (1854-1917), brat vojvode Boža, dugogodišnjega predsjednika Državnoga savjeta (vlade) u Knjaževini Crnoj Gori. Mada se na osnovu nedovoljno jasnoga fotosa ne može pouzdano tvrditi, ipak bi se moglo po izgledu stola pretpostaviti da je ova šahovska partija odigrana van prostorija. Možda baš ispred Velike lokande će je, kako smo već napomenuli, određeno vrijeme bilo smješteno Društvo cetinjske čitaonice. Doktor Fevrije je došao u Crnu Goru 1873. god. i boravio do 1880. godine kada je na neko vrijeme napustio. Ponovo je došao 1886. i u Crnoj Gori boravio do 1888. godine.⁴⁸

Dok opisuju predjele šah će pomenuti poznati naučnici i putopisci onoga vremena iz Crne Gore i inostranstva. Jedan od njih je i italijanski botaničar Antonio Baldači (*Antonio Baldacci*) koji je u više navrata boravio u Crnoj Gori. Na putovanju, koje je radi botaničkih istraživanja tokom sedmoga boravka u Crnoj Gori obavio 1898. godine, Antonio Baldači je poslje posete Baru i Ulcinju krenuo u obilazak područja na kojima žive Kuči i Vasojevići. O predjelima koje je ovom prilikom obišao Baldači

⁴⁸ Vidi: Dr Dimitrije – Dimo Vujović, *Crna Gora i Francuska*, Cetinje, 1971, str. 262-176.

je sačinio izvještaj za „Talijansko geografsko društvo“ koji je objavljen 1902. godine. Interesantno je napomenuti da će na samom početku devedesetih godina 19. stoljeća i *Glas Crnogorca* prenijeti u tri nastavka opise doživljaja iz pera Baldačijevoga saputnika na obilasku Crne Gore. Autor ovih natpisa u *Glasi Crnogorca* bio je Bogoboj Rucović, koji će kasnije postati istaknuti dramski prvak i prevodilac dramskih djela.

Baldačijev opis obilaska planine Soko, između koje i Kaženika, kako sam kaže, stoku napasaju stočari iz Zatrijepča, ovom prilikom je posebno interesantan za našu temu. Evo kako se Baldači koristi šahom da preciznije opiše prirodne ljepote koje posmatra: „Najinteresantnija panorama je prema Prokletijama i dubokoj dolini Cijevne, sa svim selima Selca (oko 300 kuća, sve katolici), usred zelenih loza, pašnjaka i vrlo lijepih njiva. Ovo liči na šahovsku tablu. Planina Goleš nadnijela se nad neplodnom i izolovanom dolinom.“⁴⁹ Botaničar Baldači je očigledno upoznat sa šahovskom igrom i doživljava je kao opštepoznatu kada pri opisu pejzaž upoređuje sa izgledom šahovske table.

Pomenućemo još jedan zapis u kojemu je pri opisu crnogorskoga pejzaža, pomenuta šahovska tabla. U izvještaju o oficijelnoj posjeti slobodnoj Crnoj Gori u ljeto 1874. godine, rumunski diplomata Aleksandar Sturze (*Alexandru Stourza*) opisuje dolazak na teritoriju Knjaževine Crne Gore pa o Negušima zapisuje: „Ovdje počinjemo da nailazimo na po koje stablo, pa čak i šumicu. Takođe ima ograđenih kultivisanih parcela među kamenjem poput polja na šahovskoj tabli.“⁵⁰

Crnogorski autori su takođe, pišući o putovanjima po Crnoj Gori, pominjali šah u svojim zapisima. U podlistku, *Glas Crnogorca*

⁴⁹ Vukić Pulević, Daniel Vinček, *Crna Gora vrata Balkanu*, Cetinje, 1991, str. 655.

⁵⁰ Srđan Pejović, Miodrag Milin, *Izveštaji rumunskih diplomata o Crnoj Gori iz 1872. i 1874. godine*, Cetinje, 2014, str. 113-114.

Dr Žan B. Fevrijer i Blažo Petrović

1895. godine donosi putopis pod naslovom „Iz Nikšića do Cetinja: uspomene s puta“. U skladu sa manirima onoga vremena ovaj prilog nije potpisan imenom i prezimenom autora, već samo inicijalom (šifrom) Š. što se u bibliografskoj literaturi vezuje za učitelja, školskoga nadzornika i dramskoga pisca Đura Špadijera, koji se u to vrijeme nerijetko javljao dopisima u crnogorskoj periodici. Opisujući Spuž pored kojega upravo prolazi autor ovoga putopisa kaže: „Prođosmo Spuž, koji je ograđen gradovima kao kralj na šahu vojnicima i figurama i kad se dođe na ždrijelo Moračino eto vam Duklja; ...“⁵¹ Ovakvo poređenje nam, držimo, dozvoljava da u periodu koji posmatramo i školskoga nadzornika Đura Špadijera sa Cetinja ubrojimo u krug ličnosti koje imaju nešto šira saznanja o šahovskoj igri.

⁵¹ Š. , „Iz Nikšića do Cetinja“ (uspomene s puta), *Glas Crnogorca*, XXIV/1895, br. 29, str 2.

Interesantne detalje o šahu u regionu i Crnoj Gori, te o crnogorskim šahistima ostavlja nam Martin Đurđević⁵² u svojim memoarskim zapisima koji, kako je u podnaslovu istaknuto, obuhvataju period od 1858. do 1878. godine („...kada sam bio đakom, pa kasnije služio pod turskom i austrougarskom upravom...“). U publikaciji objavljenoj u izdanju autora u Sarajevu 1910. godine Đurđević za sebe kaže da je: „politički pristav I. razreda u m.“⁵³ Iznešeno u memoarima ukazuje da je autor često putovao i boravio u raznim mjestima regiona, te da je znao, volio i nerijetko igrao šah. Martin Đurđević piše kako se u Prištini sreo sa Zeki-efendijom za koga napominje da je puno čitao i dobro svirao violinu i cimbal, da bi zatim dodao: „... a s njime sam se igrao vazda šaha (santrač). Istočnjaci igraju šaha isto kao i mi: samo zovu figure malo drukčije: toranj zovu top, kojna at, lauffera fil (slon) kralja šah, kraljicu frez (ministar), a pijone pijade.“

Za nas je posebno interesantan Đurđevićev zapis o tome kako je, tokom boravka vojvode Stanka Radonića u Sarajevu, sa njim igrao šaha. „Jednoga dana dođe Stanko Radonjić iz Cetinja, tadašnji pobočnik Nikole I, k valiji u Sarajevo. Stanko Radonjić bijaše naobražen čovjek, a nauke je bio svršio u Sent-Siru u Parizu. S njime sam bio učinio poznanstvo kod ruskog konzula Kudriavčeva; ovdje sam nekoliko dana s njime više puta igrao

⁵² Martin Đurđević, *Memoari sa Balkana: (1858-1878)*, (naklada samog pisca) Sarajevo, 1910. (fototipsko izdanje, Beograd, 2001. god.). Kako je publikacija dovršena i objavljena 1910. godine u tekstu ima napomena i komentara koji se odnose i na godine poslije Berlinskoga kongresa, odnosno u podnaslovu naznačenoga vremenskoga intervala. Mi koristimo pomenuto fototipsko izdanje, a citati koje donosimo su na stranicama: 47, 69, 100, 143 i 152.

⁵³ (u m. = u mirovini). M. Đurđević 1910. god. ima više od 60 godina života. Kako će sam napisati otac ga je dao na školu u Dubrovniku 1854. godine. Do 1866. godine svršio je osnovnu školu i jezuitsku gimnaziju. (Ibidem, str. 5).

šaha. Stanko Radonjić bijaše došao u Sarajevo, da ishodi pomilovanje Stojanu Kovačeviću...“. Đurđević govori o vojvodi Stanku Radonjiću (1842-1889) rođaku, školskome drugu iz Francuske i kasnije bliskome saradniku knjaza Nikole I, koji je od 1879. godine do kraja svoga života bio ministar inostranih djela u Knjaževini Crnoj Gori.

U memoarima Đurđević dalje piše kako je u Sarajevu, još 1868. godine, često igrao šaha i sa Osman-pašom, za kojega kaže kako je tada bio major, da je znao francuski jezik i bio vrlo obrazovan čovjek. Opisujući Cetinje u vrijeme Veljega rata Đurović ostavlja podatak i o jednome njegovome nevoljnome stanovniku. Na Cetinju je, naime, sreo zarobljenoga Osman-pašu za kojega kaže: „... bio je stastven kartaš i igrač šaha, (Triak-Trak) i biljarda; ali je svaku igru igrao precizno i korektno“.

Poslije boravka na Cetinju Đurđević je, početkom decembra 1876. godine, otputovao u Kotor i o tome piše. „U Kotor ostadoh mjesec dana, te se za toga boravka upoznao sa cijelom okolicom. Osim toga upoznao se sa popom Jovom Sundečićem, bivšim tajnikom knjaza Nikole. Na sastanku bi mi pokazivao svoje pjesme ili bi se sa mnom igrao šaha i biljarda.“

Još jednoga poznavao šaha, koji je u drugoj polovini 19. stoljeća boravio u Crnoj Gori najduže na Cetinju i u Baru, otkriće nam vojvoda Gavro Vuković (1852-1928) nasljednik vojvode Stanka Radonjića na mjestu ministra inostranih djela u Knjaževini Crnoj Gori. Vojvoda Gavro u svojim memoarima pominje kneza Petra Karađorđevića, budućega kralja Srbije, koji je poslije vjenčanja sa Zorkom, najstarijom ćerkom knjaza Nikole I 1883. godine duže vrijeme, doduše sa prekidima, živio u Crnoj Gori pod okriljem svoga moćnoga tasta. O knezu Petru Karađorđeviću, između ostaloga, vojvoda Gavro Vuković kaže i ovo: „On je veoma okretan, njemu je potrebno bilo vazda zanimati se s ponečim. Stoga je osnovao jedan kompletan atelije fotografik, sa svima nužnim spravama. Sestrić Nikolajević bio

mu je pomotnjik u izgrađivanju slika. Rado je igrao šaha. Kartanjem nije se zanimao osim pasijence, i partijom vista u dvoru.“⁵⁴ Sa kime je knez Petar Karađorđević igrao šah u Crnoj Gori vojvoda Gavro nam ne otkriva. Sa dobrim šahistom vojvodom Stankom Radonjićem vjerovatno nije igrao, jer se ova dvojica, kako se može zaključiti nijesu baš slagali. Možda upravo sa vojvodom Gavrom koji je jedno vrijeme često kod njega navraćao? Ova pitanja za sada ostavljamo otvorenima.

Zahvaljujući objavljenima zapisima šećanja možemo pomenuti još jednoga poznavaoca šahovske igre koji je u Crnoj Gori boravio tokom osamdesetih godina 19. stoljeća. Na jesen 1881. godine, na Cetinje dolazi Simo Matavulj i tu boravi do 1887. godine. Matavulj zatim odlazi u Srbiju, ponovo se vraća 1888. god. da bi kaonačno napustio Crnu Goru 1889. godine i zaposlio se kao profesor gimnazije u Beogradu. Matavulj stiže na Cetinje poslije kraćega učiteljevanja u Herceg Novome đe je došao iz svoga rodnoga kraja, odnosno sela u okolini Zadra đe je takođe radio kao učitelj.

Govoreći u svojim memoarskim zapisima o doživljajima dok je bio učitelj u selu nedaleko (dva sata kočijom) od Zadra Matavulj opisuje susret i druženje sa Konte Ilijom o koga je naučio da igra šah: „Poslije ručka odvede me u dvornicu, gdje mi s velikim strpljenjem dade prvu lekciju - šaha. To se ponavljalo svakog dana. Uz beskrajne partije šaha, ja sam uzdisao za svojim društvom, za svojim ročištima, za slobodom, ali videći kako je kontesa zadovoljna što joj bolesni muž nađe rasonode, videći i njega vedrijega u bezbrojnim pobjedama nad slabijim saveznicima, kontesom i mnom, ja sam silno naprezao mozak. Cijele noći, u mom krevetu, vrzahu mi se po glavi šahovske kombinacije; to postade opsesija, pa onda strast, i

⁵⁴ Vojvoda Gavro Vuković, *Memoari*, knj. 2, Cetinje - Titograd, 1985, str. 175.

konte je imao razloga da se čudi mome napretku i da mi se većma priljubi.“⁵⁵ Od Konta Ilije Matavulj će naučiti i francuski jezik koji je kasnije na Cetinju predavao. Kako će sam Matavulj ocijeniti: „Ja sam u fancuskome toliko napredovao da sam već o Božiću čitao lakše stvari...“

Pišući u drugome djelu o životu u Crnoj Gori Matavulj uz oslonac na svoja šecanja saopštava da se šah igrao na Cetinju, upravo u prostorijama koje je koristila Cetinjska čitaonica. Opisujući vrijeme po dolasku na Cetinje do angažovanja u državnoj službi Matavulj kaže: „Tako mi protekoše četiri nedjelje...“ i dodaje da je u čitaonici: „...naigrao se šaha i domina...“⁵⁶ Matavulj nam ostavlja svjedočanstvo da se šah igrao i na crnogorskome dvoru. Po šecanju Matavulja tokom jednoga šednika u Velikoj odžakliji knjaz Nikola I je rekao: „Ja sam mislio da se sad malo igra karata, šaha, domina, bilijara, šta ko miluje, pa da se ide na spavanje...“⁵⁷

Ovo je veoma interesantni pomen šaha na crnogorskome dvoru u doba knjaza Nikole I. U vezi sa dvorom se inače nerijetko srijetamo sa podacima o igranju karata ili bilijara. Napomenućemo ovđe da pri konsultaciji arhivskih fondova u Državnome arhivu Crne Gore (prije svih: „Uprava dvora“ i „Dvorske knjige“) nijesmo uočili pomen šaha (računi o raznima kupovinama, isplatama novca i sl.) dok smo nerijetko srijetali račune o nabavkama karata za igru. Iz raznih zapisa u dokumentima dvora (isplate novca) i memoarskoj literaturi možemo saznati da je kralj Nikola I nerijetko znao i volio igrati na karte, dok je u okviru arhivske građe sačuvan i štampan katalog sa fotosima različitih bilijarskih stolova.

⁵⁵ Simo Matavulj, *Bilješke jednog pisca*, Cetinje, 1975, str. 22-23.

⁵⁶ Simo Matavulj, *Sabrana dela III, Deset godina u Mavritaniji*, Beograd, 1953, str. 114.

⁵⁷ Ibidem, str. 125.

Bez obzira, međutim na karakter Matavuljeva rada koji smo citirali u vezi sa šahom na dvoru mislimo da se u navedenome slučaju ne radi samo o umjetničkoj imaginaciji već da ukazuje na realna dešavanja. Druženja poslije zvaničnih objeda, ili tokom večernjih bešeda i šednika u Velikoj odžakliji (*donja dvornica*) vrlo često su, raznima povodima, organizovana na crnogorske Dvoru. Na ovim dvorskim prigodama će su, pored državnih velikodostojnika, pozivani strani diplomati i gosti, te profesori i ugledni kulturni poslenici bilo je i prilike za razgovore o mnogima ozbiljnima temama, ali i za razne oblike razonode, te igranje prikladnih salonskih igara. Na takvima okupljanjima, nerijetko su prisustvovali i uglednici koji su znali i voljeli da igraju šah pa je sasvim realno pretpostaviti da se knjaz Nikola I kao osvjedočeno dobar domaćin potrudio da im i takva zadovoljstva omogući u svome domu.

Nijesmo ponašli direktan podatak da je i sam kralj Nikola I Petrović igrao šah, ali takvu mogućnost ipak ostavljamo potpuno otvorenom uz oslonac na činjenicu da su njegov rođak, drugar iz mladosti i kasnije veoma blizak saradnik, vojvoda Stanko Radonjić te dugogodišnji sekretar i prijatelj Jovan Sundečić bili dobri šahisti. Pored toga, knjaz Nikola I je svakako lako mogao znati da je njegov „Striko stari“ – Petar II Petrović Njegoš, igrao šah, što je držimo bio snažan podsticaj da ga kao u književnome radu, te mnogo čemu drugome i u ovome podražava.

Razmatranje i ilustriranje razvoja šaha u Crnoj Gori do Prvoga svjetskoga rata privodimo kraju osvrtom na vijesti koje je o tekućima dešavanjima u šahovskome svijetu Evrope donosila crnogorska periodika na početku 20. stoljeća. Ukazaćemo naime na interesantne bilješke koje je o šahovskim turnirima u Evropi objavio *Cetinjski vjesnik*.

Sredinom februara 1911. godine *Cetinjski vjesnik* u okviru redovne rubrike o zanimljivostima, koja je ovom prilikom dospjela na prvu stranicu, donosi vijest o šahovskome turniru na

kojemu je učestvovao i Bora Kostić (1887-1963): „Srbin Šahista. U San Remu je utakmica najboljih šahista u svijetu. Među njima se nalazi i Srbin Borislav Kostić, koji se smatra kao odličan šahista.“⁵⁸ Radi se o šahovskome tema-turniru (tema je bila: „Kraljev gambit“)⁵⁹ na kome je Kostić, koji je tada imao 24. godine, podijelio 4. i 5. mjesto na završnoj turnirskoj tabeli.⁶⁰

Godinu dana kasnije, krajem februara 1912. godine, *Cetinjski vjesnik* donosi vijest o postignutima rezultatima na međunarodnome šahovskome turniru koji je organizovan u Opatiji: „Bilježnik - Na međunarodnom turniru šahista u Opatiji dobio je prvu nagradu od 1000 kruna Minhenac Špilman sa 15 punktova, drugu nagradu od 600 kruna dobio je Parižanin Duras sa 13½ punktova, a treću nagradu od 400 kruna Berlinac Kon i Bečlija Peti sa 11½ punktova.“⁶¹ Na pomenutome turniru u Opatiji koji je okupio izuzetno značajne šahiste onoga doba⁶²

⁵⁸ *Cetinjski vjesnik*, IV/1911, br. 14, str. 1.

⁵⁹ Tema-turniri su vrste šahovskih takmičenja na kojima je unaprijed, u pozivnome pismu i pravilniku, određeno za igru jedno, ili više srodnih otvaranja (moguće data i početna pozicija sa nekoliko već odigranih razvojnih poteza). *Gambiti* su vrste šahovskih otvaranja u kojima se planirano, na početku partije, žrtvuje materijal radi razvoja figura. Zbog toga su partije na takvim turnirima morale biti jako dinamične te stoga za publiku veoma interesantne.

⁶⁰ Dušan Bućin, *Ambasador šaha: Hronika o velemajestoru Bori Kostiću* (drugo, dopunjeno izdanje), Novi Sad, 1987. str. 18 i 161. Iste, 1911. godine Bora Kostić je učestvovao i na čuvenome turniru u Karlsbadu (Karlovi Vari) za koji se prijavio 41 poznati šahista, a organizacioni odbor odabrao 26. Kroz literaturu se naglašava da je učešće na ovome turniru B. Kostića svrstalo u krug majstora sa internacionalnom reputacijom.

⁶¹ *Cetinjski vjesnik*, V/1912, br. 18, str. 4.

⁶² Uz vijest objavljenu u *Cetinjskome vjesniku* valja istaći da su pomenuti šahisti: Rudolf Spielmann (1883-1942): „Austrijski velemajstor jedan od najbriljantnijih napadača s početka 20. stoljeća“, te Oldrich Duras (1882-1957)

šahovske partije su igrane sa unaprijed određenom temom u otvaranju (takođe gambit).

Na kraju razmatranja o širenju šaha u Crnoj Gori od početka druge polovine 19. stoljeća do Prvoga svjetskoga rata i ovđe ćemo, kao i za prethodni period, navesti Crnogorce i ličnosti izvan Crne Gore koje su duže ili kraće vrijeme kod nas boravile, a za koje smo utvrdili da su igrale šah, imale, ili lako mogle imati, saznanja o šahovskoj igri. Ovđe, naravno, nećemo pojedinačno pobrajati šire članstvo, ili posebno članove rukovodstava Društva cetinjske čitaonice na čije poznavanje šahovske igre upućuju usvojena pravila, tj. opšti akti organizacije, te urednike i članove redakcije *Cetinjskoga vjesnika* će se objavljuju vijesti iz tekućega šahovskoga života u Evropi, kao ni pravnike, odnosno članove raznih sudskih instanci će su se, pri sprovođenju u život, morale tumačiti odredbe *Opštega imovinskoga zakonika* u kojemu je pomenuta šahovska igra.

Pomenućemo poimenice ličnosti koje su živjele, te duže ili kraće boravile u Crnoj Gori od početka druge polovine 19. stoljeća pa do Prvoga svjetskoga rata, a igrale su šah, te imale više ili manje saznanja o šahovskoj igri: Knjaz Danilo I Petrović, Kralj Nikola I Petrović, Pavel Apolovič Rovinski, Ljubomir Nenadović, Jovan Sundečić, Spiridon Gopčević, dr Valtazar Bogišić, dr Petar Miljanić, dr Bernhart Švarc, dr Žan Fevrijer, Blažo Petrović, Antonio Baldači, Aleksandar Sturze, Đuro Špadijer, Martin Đurđević, vojvoda Stanko Radonjić, vojvoda Gavro Vuković, Osman-paša, knez Petar Karađorđević, Simo Matavulj... Lični ugled koji su uživale, te značajne pozicije u državi i društvu koje su ove ličnosti zauzimale, svako idu u prilog donošenju zaključaka o znatnome uticaju koji je sasvim sigurno ostvaren na širenje saznanja o šahovskoj igri, njenoj

koji je rođen kod Praga i početkom 20. stoljeća bio najbolji čehoslovački igrač. (Vidi: Harry Golombek, *Šahovska enciklopedija*, Zagreb, 1980, str. 69 i 298).

popularizaciji, kao i veoma direktno na povećavanje broja ljubitelja drevne igre, onih koji igraju šah te samim tim i neposredno odigranih partija šaha u Knjaževini i Kraljevini Crnoj Gori.

Zaključna razmatranja

Još uvijek nemamo sigurnih saznanja na osnovu kojih bi mogli govoriti o tome kada se sasvim precizno šahovska igra pojavila na području Crne Gore. Izvori međutim ukazuju na relativno ranu pojavu i početak bavljenja šahom u gradovima i državama našega okruženja. Imajući ovo na umu, te uz to činjenice o intenzitetu, kontinuitetu i raznovrsnosti ostvarenih kontakata sa neposrednima susjednima i prekomorskim državama za vrijeme sve četiri crnogorske dinastije, te podatke o dostignutoj razini u razvoju društvenoga života i kulture, imamo dobru osnovu za formiranje pretpostavke kako se šah i kod nas lako mogao pojaviti (ili bar biti prenešena saznanja) približno u isto vrijeme kao i u okruženju. Poznat u Boki Kotorskoj još u ranjima stoljećima, šah se sasvim sigurno igrao na Cetinju, u prijestonici slobodne Crne Gore, tokom tridesetih godina 19. stoljeća. Saznanja koja nam dalje nude konsultovani izvori i literatura ukazuju da se tokom 19. stoljeća u Crnoj Gori stalno povećavao broj ličnosti koje igraju šah, ili imaju saznanja o šahovskoj igri.

Do sada dostupna pouzdana saznanja u vezi pojave i širenja šaha u Crnoj Gori neposredno ukazuju na:

- (1) Vrijeme pojave i razvoja šaha u našem okruženju, te intenzivne kontakte i saradnju ostvarenu na tima prostorima;
- (2) Pomene šaha u naučnoj, stručnoj, putopisnoj i memoarskoj literaturi, te književnim radovima;
- (3) Ličnosti koje su igrale ili imale saznanja o šahu;
- (4) Pristustvo drevne igre u crnogorskim zakonima i drugim pravnim aktima;

(5) Vijesti o šahovskome životu u Evropi koje su objavljiva-
nje u crnogorskoj periodici.

Držimo da nam upravo izrečene konstatacije uz već pominja-
njana šira saznanja koja pružaju dostupni izvori i literatura doz-
voljavaju formiranje zaključaka:

(a) Šahovska igra, ili saznanja o njoj, mogla su se pojaviti na
prostoru Crne Gore približno u vrijeme kada i u našem sušedstvu,

(b) Šah se igra na Cetinju u prvoj polovini 19. stoljeća.

(c) Tokom druge polovine 19. i u 20. stoljeću do Prvoga svjet-
skog rata šahovska igra je bila šire prihvaćena, podržavana i
popularana u Crnoj Gori.

Posebno treba naglasiti da će, zahvaljujući Društvu cetinjske
čitaonice u okviru kojega se kontinuirano igra, šah dobiti svoje
pravilima uređeno mjesto pod krovom Zetskoga doma – prvoga
zdanja namijenjenoga kulturnima, naučnima i drugima javnima
potrebama u suverenoj državi Knjaževini Crnoj Gori. Polazeći
od ukupnoga širega odnosa prema šahovskoj igri Društvo cetinj-
ske čitaonice možemo posmatrati, odnosno, ono u stvari funk-
cioniše i kao svojevrsna šahovska organizacija (šahovski klub)
odnosno javlja se kao ishodište uređenoga i organizovanoga
bavljenja šahom u Crnoj Gori. Smatramo konačno da je u
Knjaževini, odnosno Kraljevini Crnoj Gori do Prvoga svjetsko-
ga rata, odnosno kraja njene egzistencije na političkoj karti
Evrope, bila formirana široka podumijenta za stabilnu egzisten-
ciju i razvoj organizovanoga crnogorskoga šaha

Čvrsto smo uvjereni da će formirane zaključake o pojavi i raz-
voju crnogorskoga šaha u periodu koji je bio u fokusu naše paž-
nje što smo ih upravo saopštili (mada u potpunosti nijesu sagla-
sni sa do sada iznešenima u dijelu publikacija) budući nalazi,
drugi rezultati istraživanja te neophodne analize osnažiti, preci-
zirati i dalje proširiti.